

דגל ציון' והתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בתקופת המנדט

משה נאור

תקציר

מאמר זה עניינו התארגנות הנוער היהודי הספרדי והמזרחי הלא מאורגן בתקופת המנדט, שבאה לידי ביטוי בהקמתה של אגודת תנועת דגל ציון ב-1938. דגל ציון הוקמה בידי הסתדרות היהודים הספרדים ופעלה עד שלהי תקופת המנדט הבריטי; היא הגדירה את עצמה לרוב תנועת נוער וביקשה לשלב את הנוער המדובר בחברה היישובית ובבניין הבית הלאומי. התנועה התפתחה למסגרת לאומית וארצית ואיגדה כמה ארגוני נוער ספרדיים מקומיים. היא ביקשה לשלב בפעילותה בין העיסוק בספורט להיבטים של חינוך ותרבות. במאמר זה אני בוחן אפוא איך ביטאה התפתחותה של דגל ציון את מאפייני התארגנות הפוליטית של יהודי ספרד והמזרח בכלל ואת מרכיבי התארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בפרט בתקופת המנדט, על רקע המתח שהיה קיים בה בין עדתיות ללאומיות. אני בוחן גם את אופן תפיסתה של דגל ציון את מקורות השאלה הספרדית, כמונח שנגע לשאלת מצבו החברתי והתרבותי של נוער יהודי ספרד והמזרח ולסוגיית מעמדם השולי ביישוב. במאמר אני בוחן גם את אופן ההצדקה של דגל ציון את הצורך בקיומה כארגון נוער עדתי, על רקע ניסיונות פעילותם של חוגים אחרים בקרב נוער יהודי ספרדי ומזרחי, וכן את החשיבות שיוחסה לפעילותה כארגון שצמח מתוך הקהילה. בשיח שעוררה דגל ציון בנושא השאלה הספרדית נדונה מידת השפעתה של מדיניות המוסדות הלאומיים על עיצובה של הבעיה העדתית וגם ניתן בה ביטוי לקיום תפיסה עצמית והיסטורית ספרדית-מזרחית שביקשו מנהיגות דגל ציון ומדריכה להנחיל לחניכי הארגון.

מילות מפתח: ארגוני נוער, הבעיה העדתית, הסתדרות היהודים הספרדים, הסתדרות העובדים הספרדים, ועד העדה הספרדית בתל אביב, יהודי ספרד והמזרח, יחסי יהודים וערבים, מזרחים, ספרדים, השאלה הספרדית, תנועת נוער

מבוא

בתקופת המנדט הבריטי נדונו המעמד של יהודי ספרד והמזרח בחברה היישובית ומידת השתלבותם בתהליכי התפתחות היישוב ובתנועה הציונית – כחלק משיח ציבורי שפונה

השאלה הספרדית, שאלת הספרדים או הבעיה העדתית.¹ במחקר הסוציולוגי וההיסטורי עסק בשיח זה למשל משה ליסק; בבחינתו את הגורמים לעיצוב 'הבעיה העדתית' בתקופת המנדט הוא התייחס לא רק לאבדן עמדות הכוח של הנהגת הספרדים ולהשפעות השינויים הדמוגרפיים והפוליטיים שהתחוללו ביישוב בתקופת המנדט הבריטי אלא גם לטענה בדבר ייחודם החברתי-התרבותי של יהודי ספרד והמזרח.² כמו הגישה שהשוותה בין מאפייני החברה, הכלכלה, הפוליטיקה והתרבות של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל למרכיביה של החברה הערבית הפלסטינית,³ הצביע ליסק על פערים שהיו קיימים בין קהילות יהודי ספרד, תימן והמזרח ליהודי אשכנז ביישוב. אלה באו לידי ביטוי לדבריו בשוני תרבותי ולשוני; בנחשלות בכלכלה, בהשכלה ובתעסוקה וגם בהפרדה גאוגרפית ובתהליכי דיסאינטגרציה חברתית בקרב יהודי ספרד והמזרח. הבעיה העדתית התבטאה לדעת ליסק, גם בקיומן של תרבות עדתית, התארגנות פוליטית עדתית ומסגרות עדתיות. אלה הצביעו לדעתו על שלוש מערכות נימוקים להיווצרות הבעיה העדתית: נחשלות אישית; נחשלות בתור ציבור; ומדיניות קיפוח מצד המוסדות הלאומיים של היישוב והתנועה הציונית. אחת המסגרות הארגוניות שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי כדי לפעול לשינוי מצבם החברתי, הפוליטי והתרבותי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב וראתה במדיניות של קיפוח את הגורם העיקרי לעיצוב השאלה הספרדית הייתה דגל ציון.

דגל ציון פעלה כארגון נוער מ-1938 עד קיץ 1947 וראתה בעצמה תנועת נוער ספרדית. היא הייתה הניסיון המרכזי והחשוב ביותר בתקופת המנדט לארגון הנוער הספרדי והמזרחי.⁴ עם הקמתה בשנת 1938 כארגון נוער ספרדי תיארו אותה מקימיה ומנהיגיה גם אגודת נוער ספרדית, הסתדרות נוער ואף תנועת נוער. על פי מאפייניה של דגל ציון – ולעומת המרכיבים המקובלים במחקר להגדרתה של תנועת הנוער, בעיקר בנוגע לקיומה של כוליות אידאולוגית ומנגנונית, המתבטאת בהיותה של מסגרת החינוך הלא פורמלית מקיפה את כל חיי חברה – אפשר לומר כי היא התאימה להגדרה של ארגון נוער, ולא ענתה לדגם המקובל של תנועת נוער.⁵ עם זאת,

- 1 עוד בנושא זה ראו למשל: יובל עברי, 'פניה המרובות והמשתנות של "הספרדיות" במפנה המאה העשרים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2013, עמ' 185-212.
- 2 משה ליסק, 'הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת היישוב', עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2009, עמ' 239-255.
- 3 ראו למשל: רשיד ח'אלדי, **כלוב הברזל: סיפור מאבקם של הפלסטינים למדינה**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים 2010, עמ' 46-67.
- 4 מאמר זה עוסק בהתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי, אך לא בהתארגנות הנוער היהודי מיוצאי תימן; זאת הייתה קטגוריה נפרדת בקרב יהודי המזרח.
- 5 על הדגמים השונים שהוצעו במחקר בעניין הגדרתן של תנועות נוער ראו: יובל דרור, 'תרומת תולדות החינוך הבלתי-פורמלי של הנוער בישראל למדיניות התחום בארץ ובעולם: דגם בלתי-פורמלי מבוסס מחקר היסטורי, כולל וגמיש ביישום', דור לדור, מט (תשע"ה), עמ' 74-75. על ההבחנה בין ארגון נוער לתנועת נוער באותה עת ראו: הנ"ל, "הצופיות ותנועות הנוער" ו"פעולות אחרות מחוץ לביה"ס" בחינוך העברי בתש"ה – הפוליטיקה היישובית ומסגרות הנוער העברי בתקופת המנדט [הארות לחלק מדוח שכתב בשנת 1945 מ. אביגל, ראש הוועד המפקח לזרם העובדים (המרכז לחינוך) שבמחלקת החינוך של הוועד הלאומי], שם, ה (תשנ"ב), עמ' 85-108.

על רקע שאיפתה וניסיונה של דגל ציון להיות ארגון ארצי ולאומי, אשר מקיף תחומים שונים בחיי חבריה, הלכה וגברה המגמה בקרב ראשיה ומדריכיה להגדרה תנועת נוער. במאמר זה אעמוד על הסיבות לכך ועל מאפייני ניסיון ההסבה של דגל ציון לתנועת נוער. כאן המקום לציין כי תפיסתה העצמית כתנועת נוער שפועלת במגוון רחב של תחומים באה לידי ביטוי בשיח שנוהל בדפי ביטאון דגל ציון⁶ וכן בתכתובות של מרכז דגל ציון, שצוין בהן למשל כך: 'תנועת הנוער הספרדי "דגל ציון" המשמשת מאז היווסדה כתנועת החלוץ של הציבור הספרדי בארץ-ישראל, שמה לה למטרה לארגן ולחנך את הדור הצעיר של בני עדות המזרח ברוח לאומית על-מפלגתית'.⁷ מאמר זה בוחן אפוא את תהליך התפתחות דגל ציון, והוא עוסק במאפייני פעילותה כחלק מדפוסי ההתארגנות הפוליטית והעדתית של יהודי ספרד והמזרח, על מרכיבי המתח והשילוב שהתקיימו בהם בין זהות עדתית לזהות לאומית.⁸ על כן עוררה דגל ציון שיח בנושא מידת הכרתם הלאומית של יהודי ספרד והמזרח, הזדהותם עם התנועה הציונית ומעורבותם בבניין הבית הלאומי הציוני. מלבד ניסיונה של דגל ציון למלא תפקיד חינוכי ולאומי, היא פעלה גם בתחום החברתי. במאמר זה אעמוד על אופן התפיסה של דגל ציון את פעילותה בקרב הנוער הספרדי והמזרחי בכלל, ובפרט בקרב אלה אשר התגוררו בשכונות העוני והפרפריה ובמרחב היהודי הערבי המשותף בערים המעורבות. ההתמקדות בדגל ציון מאפשרת את הצגתה של נקודת המבט הספרדית-המזרחית בנוגע לתופעת הנוער העזוב, כלומר ילדים ובני נוער שנפלטו ממערכת החינוך, ולאופן שהיא ביקשה לפעול לפתרונה של תופעה חברתית זו.⁹ אמנם הנהגת דגל ציון התייחסה לקיומם של מאפיינים חברתיים ותרבותיים ייחודיים בקרב יהודי ספרד והמזרח, אך היא דחתה את הטענה כי בכך הייתה טמונה הסיבה להימצאות הנוער הספרדי והמזרחי בשולי החברה. על פי גישת דגל ציון, הייתה זו כאמור מדיניות קיפוח בתחומים שונים, אפליה בחלוקת משאבים, הדרה של המנהיגות הספרדית והמזרחית והזנחה מצד המוסדות הלאומיים של היישוב ושל התנועה הציונית, שהביאו ל'נחשלותו' של נוער יהודי מספרד ומהמזרח, לדחיקתו לשולי החברה והיישוב ולעיצובה של השאלה הספרדית בתקופת המנדט.¹⁰

- 6 כך למשל בטאון סניף דגל ציון בתל אביב נשא את הכותרת 'תנועת דגל-ציון בארץ-ישראל: סניף תל-אביב', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 1 (ספטמבר 1944).
- 7 ראו למשל: מאליעזר מטלון, בשם מרכז תנועת דגל ציון בא"י לפנחס רוטנברג, נשיא הוועד הלאומי, 22.10.1939, הארכיון הציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), J1/7463.
- 8 על התגלמותו של המתח שבין עדתיות לפוליטיות ראו: חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות העדתיות לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1920-1948), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1986; פנינה מורג-טלמון, העדה הספרדית בתקופת הישוב: עדתיות ולאומיות, משגב, ירושלים 1991.
- 9 בנושא זה ראו למשל: תמי רוז, ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית, עם עובד, תל אביב 2009; שמעון רשף ויובל דרוך, החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 133; זהבית שנקולבסקי, 'חזון ומציאות בתהליך בניין אומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי 1918-1948', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2009.
- 10 על תפיסת 'הנחשלות' ועל גישת התלות בחקר הסוציולוגיה של המזרחים בישראל ראו: שלמה

אף שארגוני הנוער הספרדיים והמזרחיים המחישו את שילוב הנוער העברי בתהליך בניין האומה ובגיוסו לקידום הרעיון הלאומי הציוני ואף שהם ביטאו את קיומה של זהות אתנית, אידאולוגית או מעמדית, ולא רק פוליטית כשאר תנועת הנוער ביישוב, הם נותרו בשוליים של ההיסטוריוגרפיה של תנועות הנוער.¹¹ גם חקר החינוך העברי ביישוב היהודי, ובכללו חקר תרבות הילדים ובני הנוער, כתחומי מחקר שהדגישו את הזיקה שהתקיימה בהיסטוריה הציונית בין החינוך והתרבות ובין ההתגייסות הלאומית והאידאולוגית, אגב הדגשת מקומם של ילדים ובני נוער בבינוי האומה העברית ובגיבוש התרבות העברית, כמעט לא התדיינו בנושא בחינת מערכת החינוך של הספרדים ומעמדה בקרב זרמי החינוך העבריים ביישוב¹² או בנושא התארגנות הנוער הספרדי והמזרחי ולתרבותו בתקופת המנדט.¹³ התעלמות זו במחקר נבעה לא רק מהתפתחות חקר היישוב, שבמשך שנים לא ייחד תשומת לב למקומן של קבוצות שוליים בחברה דוגמת נוער יהודי ספרד והמזרח, אלא גם מהקושי שבהגדרת דגל ציון כארגון נוער עדתי, ולא מפלגתי, וכתנועת נוער. כמו תחומים אחרים שנוגעים לחקר הספרדים והמזרחים, גם התארגנות הנוער הספרדי כחלק מדגל ציון לא ענתה על אבני הבוחן המקובלות במחקר להגדרת תנועת נוער, בהציגה עמדה וגישה של קבוצה היברידיית אשר ניצבה על הגבול שבין זהויות ואשר טשטשה את ההבחנה בין הילדות לנוער, בין עיסוק בתחומי ספורט לחינוך ותרבות ובין התארגנות עדתית ומעמדית למסגרת פוליטית ואידאולוגית. נוסף על כך, גם ההיסטוריוגרפיה של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט הבריטי כמעט לא עסקה בדגל ציון.¹⁴ מרבית המחקר

סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, מחברות למחקר ובקורת, חיפה 1981, עמ' 6-11.

11 ראו למשל: יובל דרור, 'תולדות החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב"ישוב" ובמדינת ישראל', בתוך: שלמה רומי ומרים שמידע (עורכים), החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה, מאגנס, ירושלים 2007, עמ' 29-71; אסף זלצר, 'לחקור את תנועות הנוער שבארץ: על מה שכבר נחקר, על המחקר המתהווה, ועל מה שחסר ורצוי', בתוך: ניר מיכאלי וגיל גרטל (עורכים), תנועות הנוער בישראל: ייחודיות חינוכית בת מאה (בדפוס); יובל דרור, תנועות הנוער: אתמול-היום-מחר, בית רוטנברג, חיפה 1979; מתתיהו רוטנברג ומרדכי נאור, תנועות נוער בישראל ובעולם, עמיחי, תל אביב 1962.

12 חיפה הספרדים במערכת החינוך העברית נבחן בעיקר בנוגע לזרם המזרחי. ראו: מלכה כ"ץ, 'דת, עדה וחינוך בימי היישוב: ספרדים, בני עדות המזרח ותימנים בורם החינוך של "המזרחי" בימי הבית הלאומי 1918-1948', דור לדור: חינוך דתי בישראל ובתפוצות, מד (תשע"ג), עמ' 213-263.

13 ראו למשל: רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, 1914-1920, כרך שני, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1990; יעל דר, טל קוגמן ויהודית שטיימן (עורכות), דור לדור: ילדים בראש המהנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית, ל (2010); ראובן כהנא ותמר רפפורט, נעורים והקוד בלתי פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט-מודרניים, מוסד ביאליק, ירושלים 2007.

14 שלמה אלבוחר ייחד פרק בספרו על הספרדים בתקופת המנדט לנושא חינוך הילדים הספרדים, ובו הוא התייחס בקצרה לדגל ציון: שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, הספריה הציונית, ירושלים 2002, עמ' 139-158. ראו למשל: יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007.

שעסק בהתארגנות הפוליטית והחברתית של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט התמקד בוועד העדה הספרדית בירושלים, ובמחקר נפקד מקומם לא רק של ועדי העדה הספרדית בתל אביב אלא אף של אלה שפעלו בחיפה, בטבריה ובפתח תקווה.¹⁵

מארגון מקומי לתנועה ארצית

ב־3 באוקטובר 1938, בשיא המרד הערבי ולמחרת רצח תושבים יהודים בשכונת קריית שמואל שבמבואות טבריה בידי תוקפים ערבים, קראה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב לנוער הספרדי להצטרף לשורות ארגון הנוער דגל ציון. הסתדרות היהודים הספרדים ציינה בפנייתה: 'תפקיד מיוחד במינו ורב אחריות לאין ערוך הוטל בשעה חמורה זו בעיקר על הנוער העברי', אך הנוער העברי כבר גילה את יכולתו ואת כוחו כאשר 'אלפי בחורים מישראל עומדים יומם ולילה במערכת הבניין, היצירה וההגנה', כדברי מנסחי הקול הקורא, ואילו 'לצערנו הרב, חברינו הצעירים משורות הנוער הספרדי עוד טרם התלכדו כולם מסביב למחנה הנוער הנמצא במערכה הקשה'.¹⁶ את הקול הקורא סיימה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב בציינה כי היא קיבלה עליה 'בימים האחרונים, לנוכח החמרת המצב, את התפקיד לארגן וללכד את הנוער הספרדי על כל שדרותיו לגוש אחד, אשר ישמש לכח־עזר חשוב לישוב בימים טרופים אלה'.¹⁷

הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב הוקמה בשנת 1935 על רקע היערכות הציבור הספרדי והמזרחי בתל אביב לקראת הבחירות למועצת העירייה, שהתקיימו באותה שנה. התארגנות זו הייתה חלק משורה של ארגונים שהוקמו בתל אביב וביפו לאחר מלחמת העולם הראשונה ונועדו לייצג את ציבור יהודי ספרד והמזרח במערכת הפוליטית החדשה ביישוב. הסתדרות היהודים הספרדים הכריזה מראשיתה על היותה התארגנות לא מפלגתית ועל שאיפתה לפעול 'לאחד את כל הספרדים לשם הרמת מצבם החברתי והתרבותי, הרחבת השתתפותם בבניין הבית הלאומי והגנת זכויותיהם בכל המוסדות הלאומיים, הציבוריים והרשמיים'.¹⁸ לשם כך היא ריכזה את מאמציה בקרב הציבור הספרדי והנוער המזרחי שהתגורר בשכונות היהודיות של יפו, בייחוד בקרב תושבי השכונות פלורנטין

15 ראו למשל: אברהם חיים, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי תרע"ח-תש"ח (1917-1948), כרמל, ירושלים 2000; יצחק לוי, 'הפעילות הפוליטית והארגון של הקהילה הספרדית בישוב ובמדינת ישראל 1945-1955', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1998.

16 [מחבר לא ידוע: זהו כרוז עליו חתומים שלוש, תורג'מן, מטלון ודתח] 'מהסתדרות היהודים הספרדים בת"א, משה שלוש (י"ר), אריה תורג'מן (מזכיר) ומאליעזר מטלון (י"ר) ויהודה דתח (מזכיר), אל הנוער הספרדי', **הבקר**, 3.10.1938.

17 שם.

18 א.א., 'בקרב הסתדרות הספרדים', **דאר היום**, 11.2.1935.

ושפירא. אחת הסיבות לכך הייתה ההרגשה ששררה בקרב מייסדיה של הסתדרות היהודים הספרדים שלפיה נוצר בתל אביב "גיטו" של יהודים ספרדים, מרוכזים כולם בסביבה אחת. מדברים ביניהם את ה'ז'רגון הספרדי ואינם מתעניינים בחיים הציבוריים העבריים בעיר ובארץ.¹⁹ לפיכך הקימה הסתדרות היהודים הספרדים לשכת מודיעין בדרום תל אביב וארגנה שיעורי ערב בעברית לעולים היהודים מארצות המזרח התיכון. נוסף על כך הקימה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב את דגל ציון.

דגל ציון הוקמה בשנת 1938 ביזמתו של משה שלוש, נשיא הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, על בסיס פעילותה בתל אביב של קבוצת כדורגל שיסדו בשנת 1934 יהודים יוצאי סלוניקי.²⁰ הביורגריה של משה שלוש, מראשי הציבור הספרדי ובנו של יוסף אליהו שלוש, ביטאה את צמיחתו של דור ספרדי צעיר בתל אביב, ובכללו נציגים של יהודים ספרדים דוברים לדינו מארצות הבלקן יוון וטורקיה ויהודים מזרחים דוברי ערבית שמוצאם מארצות המערב והמזרח. הנהגת דגל ציון כללה מלבד שלוש גם את אריה תורג'מן, שעמד בראש מחלקת התרבות של דגל ציון ומי שהיה ממייסדי גדוד מגיני השפה בתל אביב ומראשי הסניף המקומי של התאחדות הצעירים העבריים ואת אליעזר מטלון, יושב ראש דגל ציון. בשלב ראשון הרחיב שלוש את עיסוקה של דגל ציון בספורט גם לטניס שולחן ולאגרוף. באותה עת פעלה בתל אביב גם אגודת הספורט התחייה, שהקימו יוצאי איזמיר ואיסטנבול.²¹ דגל ציון והתחייה היו אפוא ארגוני ספורט עדתיים, שסימלו את מעורבותם של יוצאי יוון וטורקיה בהתארגנות הספורטיבית והציבורית של יוצאי ספרד בתל אביב. האיחוד בין דגל ציון ובין התחייה התאפשר רק בשנת 1945, על רקע הניסיון להרחבת שורותיה של דגל ציון. עד אז ייצגו התחייה ודגל ציון את הרעיון של חיבור בין ספורט ללאומיות ובין העיסוק בספורט למרכיבי חינוך ותרבות. בשילוב זה ובהכללתם במחלקה לעזרה ראשונה, גדוד הצופים יהודה ופלוגה ימית פעל שלוש להסבת דגל ציון מאגודת ספורט לאגודת נוער. לפיכך היה פרסום הקול הקורא – שכאמור, הופנה לנוער הספרדי – הכרזה פומבית על מטרתיה הלאומיות, החינוכיות והתרבותיות של דגל ציון. שילוב זה בין עיסוק בספורט ובחינוך גופני ובין ארגון שנועד לשלב את הנוער בתהליך התחייה הלאומי הציוני והתרבותי העברי לא היה ייחודי לדגל ציון.²² עם זאת, המאפיין העדתי, פנייתה של דגל ציון לנוער יהודי ספרד והמזרח הלא מאורגן, והקמתה ביזמת הסתדרות היהודים הספרדים, העניקו לה את מאפייניה הייחודיים והכתיעו את דרכי פעילותה ואת כיווני התפתחותה.

19 ש.ם.

20 ד.ד. לוי, 'כך התקדמה קבוצת הכדורגל', בטאון דגל ציון: המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, תל אביב תרצ"ט, עמ' 13.

21 דוד רמון, 'משוט באגודות', דבר, 26.6.1938.

22 יחיעם שורק, 'תרבות הגוף במשנתם של אבות התנועה הצינית', בתוך: חיים קאופמן וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002, עמ' 9-24.

ב־12 בדצמבר 1938 ערכה דגל ציון בחצר בית הספר ביאליק שבתל אביב מפקד ציבורי בהשתתפותם של כ־700 חברים ובנוכחות ראש עיריית תל אביב ישראל רוקח. המפקד משך אלפי תושבים, ואלה צפו בכינוס הנוער ובתהלוכה שנערכה ברחובות תל אביב עם סיומו.²³ יציאתה של דגל ציון למרחב הציבורי והפוליטי לזוהה גם בכינוסה כחודש ימים לאחר מכן, ב־16 בינואר 1939, של מועצת דגל ציון, שעם חבריה נמנה מזכיר עיריית תל אביב יהודה נדיבי. הרכב המועצה, ובכלל זה אישים בולטים מקרב הציבור הספרדי בעיר, כגון האדריכל זכי שלוש ודמויות ציבוריות דוגמת איתמר בן אב"י, באה להדגיש את תקוותו של משה שלוש, כחבר מועצת עיריית תל אביב, לקבלת תמיכת העירייה בפעילות דגל ציון.²⁴ כאמור, חבר מרכזי אחר בהנהגת דגל ציון היה יושב הראש אליעזר מטלון. כמו משה שלוש, שלמד בבית הספר אליאנס ביפו, בבית הספר הצרפתי פרר שביפו ובבית הספר הגבוה למסחר במרסיי, גם הביוגרפיה של מטלון, שהתחנך בבתי הספר תחכמוני ואליאנס ובאוניברסיטה האמריקנית בבירות, שיקפה את מסלול ההכשרה של הנהגת יהודי ספרד ואת השילוב שהתקיים בה בין חינוך מסורתי ודתי ובין חינוך מודרני ואוניברסלי.²⁵ בין הפרטים הביוגרפיים המשותפים לשלוש ולמטלון הייתה גם עובדת חברותם בתנועת מכבי, כהמחשה לקשר בין החוגים האזרחיים לחוגים הספרדיים גם בתפוצה הספרדית המזרחית.²⁶ שלוש ומטלון פעלו על פי הכרזתו של מטלון, שלפיה הם ראו בתנועת מכבי את 'האחות הבכירה המראה לנו את הדרך הנכונה'.²⁷ זיקה זו התבססה גם על הגדרתה העצמית של דגל ציון כתנועה לא מפלגתית ותורגמה לחתימתו של הסכם איחוד בינה ובין תנועת הנוער מכבי באפריל 1941. עם זאת, התקווה שתלתה הנהלת דגל ציון בשילוב נציגיה במוסדות מכבי ושנועדה בעיקר להבטיח קבלת תמיכה תקציבית לא התממשה והביאה לביטולו של הסכם האיחוד באפריל 1943.²⁸ ניסיון איחודה של דגל ציון עם תנועת מכבי ביטא גם את היותה אמצעי לחיזוק מעמדה הציבורי של הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. כחלק ממגמה זו פעלה הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב ליצירת מוקדי כוח ארגוניים אחרים מלבד דגל ציון, ובשנת 1940 היא תמכה בהקמת הסתדרות העובדים הספרדים ואף העניקה לה את חסותה.²⁹

- 23 'ישיבת המועצה העליונה של דגל ציון', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תצ"ט), עמ' 11.
- 24 מתוך: דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השניה.
- 25 עוד על חשיבות בתי הספר של אליאנס והשפעתם על התפתחות מערכת החינוך בקרב יהודי ספרד והמזרח ראו: אהרן רודריג, חינוך חברה והיסטוריה: 'כל ישראל חברים' ויהודי אגן הים התיכון 1860-1929, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1991.
- 26 על תנועת מכבי ראו: חיים קאופמן, 'מכבי מול הפועל: היווצרותו של הפילוג הפוליטי בספורט הארץ-ישראלי', בתוך: הנ"ל וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2002, עמ' 90.
- 27 [מחבר לא ידוע], 'בוועידת מכבי הארצית', הַבְּקָר, 5.11.1939.
- 28 [מחבר לא ידוע], 'על הסכם מכבי דגל ציון שהופר', במערכה: דבר מרכז דגל-ציון בארץ-ישראל (מא) (1943), עמ' 10.
- 29 על הסתדרות העובדים הספרדים, ראו: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 203-204.

במפקד דגל ציון שנערך בדצמבר 1938 הגדיר משה שלוש את דגל ציון אגודה שמטרתה לארגן את הנוער שהיה מחוץ לכל מסגרת ארגונית ברוח עברית-לאומית.³⁰ למימוש מטרה זו פתחה אגודת דגל ציון את שורותיה לחניכים פעילים בגילים שבין 7 ל-20, אם כי רוב חבריה היו בני 10 עד 15.³¹ מלבד זאת, ייעד שלוש לדגל ציון תפקיד פוליטי וחברתי לחיזוק מעמדה הציבורי של הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. כך התפתחה דגל ציון למסגרת ארצית, ולה סניפים בירושלים, בחיפה, בפתח תקווה ובטבריה. בפברואר 1939 הצטרף לדגל ציון מועדון יהודה הלוי שבירושלים. המועדון, ארגון נוער מקומי שאוגדו בו עשרות חברים, פעל בשילוב בין פעילות ספורטיבית לתכנים חינוכיים ותרבותיים.³² המיזוג בין דגל ציון למועדון יהודה הלוי נתמך בידי ועד העדה הספרדית בירושלים והשתלב במאמצי הוועד להקמת מסגרות ארגוניות ארציות לייצוג הציבור הספרדי ובני עדות המזרח ביישוב. כחלק ממאמץ פוליטי זה הוקם באותה שנה האיחוד הארצי של יהודי ספרד ובני עדות המזרח, בתור מסגרת ארצית שגם הנהלת דגל ציון קיבלה את מרותה.³³ ביולי 1939 ערכה דגל ציון בחיפה כינוס ארצי ראשון שבו הוכרז על הצטרפותו לתנועה של ארגון הצעירים הספרדים העברים של חיפה. בכינוס זה נשמעה גם הקריאה להבטחת ייצוגה של התנועה במוסדות הלאומיים והוכרז על התמודדותה של דגל ציון בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א. בעיני אליעזר מטלון, חשיבות החלטה זו הייתה נעוצה בכך שהבוחר ימצא 'זו הפעם הראשונה מאז התכנס הקונגרס הציוני הראשון, רשימה של תנועת נוער ארצישראלית - רשימה י"א, רשימת דגל ציון'.³⁴ החלטה זו ותוצאות ההצבעה - שנחשבו בדגל ציון הצלחה גדולה בזכות בחירתם של אריה תורג'מן ואליעזר מטלון כנציגי התנועה בקונגרס הציוני ותוארו כאירוע היסטורי, שכן 'בפעם הראשונה בתולדות הקונגרסים הציוניים נשמע גם קולו של הנוער הספרדי ומבני עדות המזרח בארץ'³⁵ - עוררו גם ביקורת פוליטית; זו הציגה את דגל ציון כהתארגנות עדתית שמנוגדת לעיקרון הלאומי הציוני.

- 30 משה שלוש, 'החלום הפך למציאות', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 2.
- 31 [מחבר לא ידוע], 'בתנועה: דגל ציון בהתפתחותה', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, עמ' 11.
- 32 [מחבר לא ידוע], 'דגל ציון - בדרך לתנועה ארצית', הַבְּקָר, 28.2.1939; 'חגיגת הצטרפות יהודה הלוי לדגל ציון', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, עמ' 15.
- 33 פרוטוקול הוועדה הארצית של היהודים הספרדים: האיחוד הארצי, 4.4.1939, אצ"מ, S5/669.
- 34 אליעזר מטלון, 'אל הבוחר', הַבְּקָר, 30.7.1939.
- 35 [מחבר לא ידוע], 'במרכז התנועה', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940); [מחבר לא ידוע], 'תרצ"ט לעומת תרצ"ז: החלוקה הסופית של הצירים בין הרשימות בארץ ישראל', דבר, 8.8.1939.

'ספרטיזם' ו'ספרדיזם'

החלטת דגל ציון על התמודדותה בבחירות לקונגרס הציוני שנערך בז'נווה באוגוסט 1939 עוררה מחלוקת בקרב הנהגת יהודי ספרד הארצית. עמדתו של אליהו אלישר, מראשי ועד העדה הספרדית בירושלים הייתה כי דגל ציון, כתנועה, צריכה להתרכז בענייני חינוך ותרבות, ואילו בעניינים ציבוריים עליה לנקוט את מדיניות האיחוד הארצי.³⁶ מרכז דגל ציון, שתיאם את פעילות כל ארגוני הנוער הספרדי והמזרחי שהיו מסונפים לדגל ציון, התחבט אפוא בשאלה לאיזה כיוון תפנה התנועה, ובכך חשף את המתח בין הנהגת יהודי ספרד בתל אביב לוועד העדה הספרדית בירושלים. מחלוקת זו התעוררה גם על רקע יזמת שלוש לאיחודה של דגל ציון עם תנועת מכבי, שכאמור התקבלה בשנת 1941 וסניף דגל ציון בירושלים התנגד לו. עם זאת, הביקורת, שנמתחה על דגל ציון על רקע החלטתה להתמודד בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א הגיעה בעיקר מכיוונה של תנועת הפועלים, ובייחוד מקרב הסתדרות העובדים הכללית ומפא"י.

מערכת הבחירות לקונגרס הציוני עוררה טענות והאשמות בדבר היותה של ההתארגנות העדתית של הספרדים מנוגדת לעקרונות הציונות ובכך שהיא מגבירה מגמות של פירוד ומעמיקה את ההבדלים העדיים ביישוב. את ההתארגנות העדתית של הספרדים, ובכלל זה בדגל ציון, הגדירה מפא"י ספרטיזם וביטוי למגמות של התבדלות. הצגת ההתארגנות העדתית של הספרדים כמתבדלת, כמו שעמדה על כך חנה הרצוג, נועדה לשלול את הלגיטימציה של הנהגת יהודי ספרד והמזרח כאשר נוצר ניגוד עניינים בינה ובין מפא"י והסתדרות העובדים הכללית.³⁷ ואכן, משה שלוש תקף – בניסיונו להדוף ביקורת על החלטת דגל ציון, שהובלעה בידעה שפורסמה בעיתון דבר – את עיתונה של הסתדרות העובדים הכללית בטענה כי הוא ביטא יחס שלילי כלפי כל התארגנות ציבורית של הספרדים.³⁸ שלוש ייצג בתגובתו את העמדה שהייתה מקובלת על הנהגת דגל ציון, ולפיה פעילותה של דגל ציון נועדה למנוע פילוג ביישוב ולפעול להשגת אחדות לאומית בו, ודווקא תנועת הפועלים קידמה פילוג וכפילות במסגרות החינוך הרוחני והגופני שהקימה. את הצורך בהקמתה של דגל ציון כתנועת נוער נימק שלוש בדחיקתם של הספרדים לשולי היישוב ובאישיתופם כבניין הבית הלאומי הציוני.³⁹ טענה זו הועלתה בהקשרים שונים בתקופת המנדט, עמדה במוקד ההסבר של הספרדים בדבר מקורותיה של השאלה הספרדית וגם במוקד הנימוקים שהעלו ראשי דגל ציון להתמודדות התנועה בבחירות לקונגרס הציוני הציוני הכ"א. כך למשל ציין משה שלוש: 'תנועת דגל ציון מאמינה שהופעתה ברשימה

36 [מחבר לא ידוע], 'אליהו אלישר: נשיא דגל ציון בירושלים', הַבְּקָר, 17.8.1939.

37 הרצוג, עֲדָתִיּוֹת פּוֹלִיטִיּוֹת, עמ' 109-117.

38 [מחבר לא ידוע], 'נגד רשימה ספרדית נפרדת', דבר, 24.7.1939; משה שלוש, 'האיחוד הארצי של הספרדים ורשימת דגל ציון', הַבְּקָר, 25.7.1939.

39 משה שלוש, 'ארגון הספרדים על שום מה?', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב – המועצה העליונה לקראת ישיבתה השנייה, עמ' 1.

מיוחדת בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א תגרור אחריה התעוררות גדולה בקרב היהדות הספרדית בארץ ובחו"ל לקניינינו הלאומיים והציוניים.⁴⁰ ואילו בכרוז שפורסם מטעם רשימת דגל ציון, שהתמודדה בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א, צוין כי מאחר שהציבור הספרדי, כלומר כשליש מהישוב, לא השתתף השתתפות פעילה בבחירות לקונגרס הציוני ולא היו לו נציגים במוסדות העליונים של התנועה הציונית, 'לא נעשו שום נסיונות ממשיים מצד המוסדות האחראים לשיפור הרמה החנוכית והתרבותית של עדות בני המזרח, וכתוצאה מזה נשאר חלק גדול מהנוער מוזנח ומופקר'.⁴¹

בביקורת זו הוסבר מעמדם השולי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב והאָשָם בקיום השאלה הספרדית הוטל בעיקר על המוסדות הלאומיים. לעומת מגמת ההדרה וההרחקה שנקטו המוסדות הלאומיים הציגו מנהיגי דגל ציון את המגמה השונה בתכלית שביטאה תנועתם. כמו שהסביר זאת שלוש, דגל ציון ביטאה לא ספרטיזם, כי אם ספרדיזם, כלומר נקיטת גישה מאחדת ומכילה שהשאיפה בבסיסה הייתה לשלב את הנוער הספרדי ביישוב ובציונות.⁴² העיתונאי והסופר יוסף חיים קאסטל, מראשי הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, הוסיף נדבך לחשיבותה של דגל ציון כגורם מאחד. לדבריו, 'ייעודה היה לשמש מכשיר להתחדשות תרבותית ולגיבוש הלאומיות העברית באמצעות איחוד הנוער הספרדי עם כלל הנוער העברי'.⁴³ ועוד לדבריו, הנהגת היישוב טעתה ביחסה אל יהודי ספרד והמזרח בכלל ואל הנוער בפרט, והעריכה לא כראוי את יכולתם ואת תרומתם האפשרית להתפתחותו של היישוב.

גם אריה תורג'מן טען כי בנוער עדות המזרח היו טמונות יכולות לתרומה לפיתוח היישוב. תורג'מן שם את הדגש על הקשר בין השאלה הספרדית לשאלה הערבית בהסבירו כי נוער עדות המזרח, שרובו נולד בארץ ו'סבל את סבלותיה מיום הולדו' היה מסוגל להועיל ליישוב לתנועה הציונית, שכן הוא 'מכיר ומבין יפה את חיי שכנינו ואת שפתם'.⁴⁴ תורג'מן התרעם על התעלמות העיתונות העברית ומפלגות היישוב מדיון במצבו של הנוער הספרדי והסביר זאת בדאגת הנהגת היישוב לאינטרסים של מפלגותיהם ובהתנגדות לרעיון ההתארגנות העדתית, שנבע לדבריו 'מתוך "פחד" של "ראית הנוול" שמא יקום גוף מאורגן של "מתבדלים"'.⁴⁵ תורג'מן מתח ביקורת גם על עסקני העדה הספרדית שנתרו אדישים לדעתו לפעולותיה של דגל ציון ותיאר את מדיניות המוסדות הלאומיים והמפלגות כהמתנה

40 הנ"ל, 'האיחוד הארצי של הספרדים ורשימת דגל ציון', הַבְּקָר, 25.7.1939.

41 'מרשימת דגל ציון לקונגרס הציוני, אל הציבור היהודי הספרדי בארץ!', ארכיון תנועת העבודה במכון לבון, IV-257-16.

42 שלוש, 'ארגון הספרדים על שום מה?', עמ' 1.

43 יוסף קאסטל, 'האומה העברית בהתחדשותה והעדה הספרדית', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 7. עוד על קאסטל ראו: הלל כהן ויובל עברי, 'מולדת משותפת או בית לאומי: בני הארץ, הצהרת בלפור והשאלה הערבית', תיאוריה וביקורת, 49 (2017), עמ' 291-304.

44 אריה תורג'מן, 'תפקיד הנוער בשעה זו', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 9.

45 הנ"ל, 'הנוער הספרדי מה יהא עליו?', הַבְּקָר, 13.4.1939.

ואי־עשייה שנבעה מכך שהשאלה הספרדית 'מביאה אותם במידה מרובה במבוכה'.⁴⁶ דבריו אלו של תורג'מן ביטאו תפיסה עצמית של בני הארץ שנדחקו ממעמדם במערכת החברתית והפוליטית העות'מאנית והיו בתקופת המנדט לבעיה עדתית.

תודעה לאומית ותפיסה ספרדית־מזרחית

רחל אלבוים־דרור בחנה במחקרה את גיבוש תרבויות הנוער המקומיות בקרב חניכי החינוך העברי בשלהי התקופה העות'מאנית, את נוער המושבות, את הנוער הלומד העירוני ואת אנשי העלייה השנייה כשלוש קבוצות שהנהיגו את הדור הצעיר ושימשו גם קבוצות התייחסות והזדהות. שלוש קבוצות אלה היו לדבריה חלק מגיבושה של זהות דורית ומוקד לצמיחת תרבות נוער וארגוני נוער. אלבוים־דרור הבדילה בניחותה בין צורות הארגון המקומיות של בני הארץ, שהתבטאו בהתארגנות בני המושבות, ובין ההתארגנויות שצבינון פוליטי ולאומי, שהתפתחו בקרב נוער העלייה השנייה.⁴⁷ אלבוים־דרור גם הבחינה בין תנועות נוער שהתמסדו ובין 'פרוטו־תנועות, תרבויות נוער שבטרם גיבוש ומיסוד המצויות בשלבי ביקוש אחר זהות, המתחבטות בניסיונות ראשונים של הגדרה ועיצוב תרבות חדשה ודימוי עצמי, והשיח שלהן מגומגם וקטוע'.⁴⁸ הגדרה זו תואמת במידה רבה את התארגנויות הנוער הספרדי והמזרחי, אשר לדברי יצחק בצלאל היו קבוצה נוספת שייצגה את בני הארץ ואת ילדי הארץ, ואף היא ביטאה את קיומה של תרבות נוער שהתרכזה במסגרות מקומיות.⁴⁹ בשלהי התקופה העות'מאנית פעלו כמה אגודות צעירים מחוץ למושבות העלייה הראשונה, ובהם צמחה שכבת משכילים ספרדית ומזרחית. זו מצאה את מקומה לאחר מלחמת העולם הראשונה בהסתדרות חלוצי המזרח ובארגוני הנוער שפעלו בחסותה. הסתדרות חלוצי המזרח פעלה בשנות העשרים של המאה ה־20 כארגון ספרדי ארצי וייחדה את מרבית פעילותה לעידוד הרעיון הלאומי ולתחייה תרבותית בקרב ציבור יהודי ספרד והמזרח.⁵⁰ כחלק ממימוש מטרתה זו היא גם תמכה בכמה ארגוני נוער שפעלו ביישוב בשנות העשרים, ובהם אגודת העברי הצעיר, שהוקמה בשנת 1918 כדי להגביר את חינוכו הלאומי ולחזק את תרבותו העברית של הנוער הספרדי.⁵¹ לשם כך התרכזה האגודה בפעילות חינוכית וחברתית, ובכללה מפגשים שבועיים, האזנה להרצאות בנושאי ציונות

46 שם.

47 אלבוים־דרור, **החינוך העברי בארץ־ישראל**, עמ' 311-315.

48 הנ"ל, "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש" על תרבות הנוער של העליות הראשונות, **אלפיים**, 12 (1992), עמ' 106.

49 בצלאל, **נולדתם ציונים**, עמ' 155-160, 217-223.

50 על הסתדרות חלוצי המזרח ראו: חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 174-178.

51 מאבנר שלוש, **יושב ראש אגודת העברי הצעיר**, אל הסתדרות היהודים הספרדים בירושלים, 2.2.1928, ארכיון ועד העדה הספרדית שבארכיון עיריית ירושלים (להלן: אוע"ס), תיק 11.

ותרבות עברית וטיולים ברחבי הארץ.⁵² מלבד מועדון וספרייה הפעילה העברי הצעיר גם לשכת עבודה; זו נועדה לסייע לחבריה במציאת עבודה. בין היתר היא מיקדה את פעילותה בעשרות ילדים מגולי מצרים ששבו לפלשתינה עם סיום מלחמת העולם הראשונה. הנהגת העברי הצעיר נימקה את פעילותה כארגון עדתי, בהיותה מסגרת שאפשרה שילוב של הנוער הספרדי, שהזנח לדבריה על ידי התנועה הציונית, במפעל הציוני.⁵³ מלבד הדגשת תביעתה מחבריה להפגין משמעת, התמסרות וקרבתן למען העם והמולדת, הצדיקה העברי הצעיר את קיומה גם בכך שהזנחת הדור הצעיר היהודי ביפו מצד המוסדות הלאומיים של היישוב הובילה לכך שהם 'הולכים לאט לאט ומתבוללים בין הערבים'. ולא זו בלבד אלא 'ומי יודע אם לא יבוא יום ויוסיפו גם הם על צרינו'.⁵⁴

תיאור נוער יהודי ספרד והמזרח כמתבוללים בתרבות הערבית וכחסרי תודעה לאומית עלה לא אחת בעיתונות העברית. הצעירים מקרב יהודי המזרח, שחיו בשכונות העוני של דרום תל אביב וירושלים או במרחבים המשותפים ליהודים ולערבים דוגמת שכונת מנשייה ביפו ושכונת ארד אל יהוד בחיפה, הוצגו בין השאר כמי שפקדו בתי קפה ערביים ובילו את זמנם בעישון נרגילה, בשתיית קפה ובמשחקי הימורים וכמי שאורח חייהם תאם את ערכי התרבות הלבנטינית, על צדדיה השלייליים כעיסוק בזנות ועבריינות.⁵⁵ אל נוער זה פנתה בשנות העשרים גם אגודת הניצן, שפעלה אז בירושלים בחסות הסתדרות חלוצי המזרח. את אגודת הניצן ייסד בשנת 1924 העיתונאי והסופר דוד סיטון, לימים עורך הביטאון הד המזרח.⁵⁶ האגודה פעלה עד שנת 1930 בשכונת נחלת ציון בירושלים והתרכזה בהפצת רעיון התחייה בקרב בני עדות המזרח וקידום 'בניין העם ותחיית הארץ'.⁵⁷ מלבד הסניף שנחלת ציון פעלה אגודת הניצן גם בשכונות מזכרת משה ושערי רחמים בירושלים. האגודה התרכזה בספורט ובתרבות, בלימוד שיעורי ערב בעברית את חניכיה, ובהרצאות בתולדות הציונות. מלבד אגודת הניצן פעלה בירושלים בשנות העשרים גם אגודת בני ציון. כמו אגודת הניצן, גם אגודה זו פעלה בחסות הסתדרות חלוצי המזרח, התמקדה בנוער העיר העתיקה בירושלים ושאפה לארגן את הצעירים הספרדים ואת בני עדות המזרח ולעורר את הרעיון הציוני בקרבם, אגב שילובם 'בכל עבודת תחיית העם העברי והעדה הספרדית'.⁵⁸ גם פעילות אגודת בני ציון התמקדה בלימוד עברית את חבריה ובשמיעת הרצאות בנושא יהדות וציונות.

52 משה בן עמי, 'העברי הצעיר', דאר היום, 11.12.1928.

53 תזכיר מאגודת העברי הצעיר, [ללא תאריך], אוע"ס, תיק 11.

54 מסניף העברי הצעיר ביפו לוועד החינוך, אצ"מ, S2/573.

55 ראו למשל: בנימין בלוק, 'בתי קפה מלפנים ומאחור', על המשמר, 28.2.1947.

56 על הביוגרפיה של דוד סיטון ראו את דברי ההקדמה שכתב ראובן קשאני, 'דוד סיטון – איש ספרא וסייפא', בתוך: דוד סיטון, סיפורה של שכונה: סיפורים וציורים ירושלמיים, ועד עדת הספרדים בירושלים, ירושלים 1977.

57 מאגודת הניצן להסתדרות חלוצי המזרח, 3.7.1928, אוע"ס, תיק 11.

58 מהוועד המארגן את אגודת בני ציון בירושלים אל הסתדרות חלוצי המזרח, 16.4.1928, שם.

הדגש ששמו בשנות העשרים אגודות העברי הצעיר, הניצן ובני ציון על לימוד השפה העברית ביטא את הפסיפס הלשוני והרב-תרבותי ששרר במרחב התרבותי והערבי-יהודי שגדל בו הנוער המזרחי. דוד סיטון התייחס לכך בתיאוריו את נחלת ציון ואת אזור נחלאות, הסובב אותה, שם גדל במשפחת סתהון שמוצאה מדמשק. סיטון תיאר את הווי החיים, בשכונה שבה התגוררו מלבד יהודי פרס ויהודים כורדים, גם 'עולי חלב, דמשק, ואורפא, סוורג וצ'ארמוק. כולם דברו ערבית בצורות שונות. באו גם עולים מארצות הבלקן: יוון, בולגריה וסרביה. אלה דיברו איספאנוולית'. לפי תיאורו של סיטון, במשפחות הספרדיות והמזרחיות היה קיים גם ערבוב לשוני ספרדי-ערבי.⁵⁹ תיאורו זה של סיטון מעיד בין היתר על ההבחנה בתקופת המנדט בין הספרדים כהגדרה שהתייחסה לצאצאי גירוש ספרד ולדוברים לדינו, ובכלל זה ליוצאי ארצות הבלקן, ובין יהודי המזרח ועדות המזרח, שלרוב מוצאם היה מארצות ערב והאסלאם, דוברי הערבית, ארמית ופרסית, וכן בינם ובין יהודי תימן, שנחשבו בתקופת המנדט קטגוריה קהילתית נפרדת.

נחלת ציון ומרחב השכונות המזרחיות שמסביבה היו – כמו שכונותיה הספרדיות והמזרחיות של חיפה חארת אל יהוד וארד אל יהוד ומרחב השכונות שעל קו הגבול העירוני שבין תל אביב ליפו – ממרכזי האוכלוסייה הספרדית והמזרחית בארץ ישראל בתקופת המנדט.⁶⁰ אורח החיים בשכונות אלה ביטא לא רק עירוב בין דוברי לדינו לדוברי ערבית ובין ספרדים למזרחים אלא גם את הקשרים בין יהודים לערבים ושיקף בין היתר את קיומה של זהות היברידיית תרבותית יהודית-ערבית. את הנוער שהתגורר בשכונות הספרדיות, המזרחיות והערביות, ושאליו פנו אגודות העברי הצעיר, הניצן ובני ציון, תיאר סיטון כחסר ארגון לאומי. רוב בני הנוער מעדות המזרח, כתב סיטון בשנת 1926, 'החוקים הנם מרעיון התחייה', והוסיף: 'טבועים הם בסביבה פראית, אחרי שובם ממלאכתם יסתובבו ויתגוררו עם העוברים ושבים מפני שאין להם מה לעשות בזמן הפנוי הזה. את מי השבתות יבלו בעריכת תענוגים ובשתיית משקאות חריפים אשר מזיקים לנפשותיהם, ואין איש מאחינו היהודים אשר יפנה אליהם להשיבם מדרך רעה זו. את הנער, חסר תרבות זה שכחנו לארגן!'.⁶¹ המאמץ שהשקיעו ארגוני הנוער של יוצאי ספרד ושל יוצאי המזרח לחיזוק התודעה הלאומית בקרב חבריהם כלל ניסיון להצגתה של תפיסה היסטורית וזהותית ספרדית-מזרחית.⁶² תפיסה זו באה לידי ביטוי בשיח הספרדי-המזרחי, שעורר

59 סיטון, סיפורה של שכונה, עמ' 249-250.

60 על ארד אל יהוד וחארת אל יהוד ראו: Moshe Naor, 'The Sephardi and Oriental Jews of Haifa and Arab-Jewish Relations in Mandate Palestine', *Middle Eastern Studies*, 55, 6 (2019), pp. 1020-1036.

61 דוד סתהון (סיטון), 'לארגון נער עדות המזרח לעבודת התחייה', דאר היום, 16.5.1926.

62 על שאלת קיומה של זהות היברידיית יהודית-ערבית בתקופת המנדט ראו למשל: מנחם קליין, קשורים: הסיפור של בני הארץ, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2015; הלל כהן, 'חיינו ומותו של היהודי-הערבי בארץ ישראל ומחוצה לה', בתוך: עופר שיף (עורך), גלויות ישראליות – מולדות וגלות בשיח הישראלי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 171-200; Abigail Jacobson and Moshe Naor,

המייזוג בין דגל ציון למועדון יהודה הלוי. כחלק ממייזוג זה תוארה דגל ציון כמי שנועדה לפעול להחזרת 'עטרת היהדות הספרדית ליושנה'. לשם כך הועלה בין השאר זיכרון העבר המפואר של היהדות בספרד המוסלמית, והוא עומת עם מצבה העגום של יהדות המזרח בתקופת המנדט. כך למשל הסביר אריה תורג'מן: 'התשוקה לראות שוב את היהדות הספרדית בכל זהרה ותפארתה, היא הנוסכת בנו אמונה ובטחון כי דרכנו היא הדרך הישרה המוליכה לנצחון'.⁶⁵ בשיח זה ניתן גם ביטוי להיותם של יהודי ספרד והמזרח ציונים עוד לפני שהוקמה התנועה הציונית, והובעה עמדה רעיונית, שאפשר לכנותה ציונות ספרדית-מזרחית. זו ביטאה השקפה אידאולוגית ופוליטית אשר העמידה במקדה את הזיקה ההיסטורית המעשית לציון שקיימו הספרדים וקדמה לתנועת חיבת ציון ולהקמת ההסתדרות הציונית. הגישה הציונית הספרדית-המזרחית המעשית הדגישה את הגותו של הרב אלקלעי כאחד ממבשרי הציונות וביקשה להזכיר את חלקם המעשי של הספרדים בעלייה ובהתיישבות.⁶⁴ מרכיב אחר שבלט בגישה הציונית הספרדית-המזרחית והושפע גם מגורמים חברתיים ותרבותיים היה יחסה לשאלה הערבית, שכחלק ממנו הובעה תפיסתם העצמית של יהודי ספרד והמזרח כמי שראו את ייעודם ההיסטורי במעורבות בפעילות, שנועדה לגשר ולתווך בין יהודים לערבים בארץ ישראל.⁶⁵

כאמור, תפיסה זו התבססה על היותם של יהודי ספרד והמזרח, מבטאיה של זהות תרבותית היברידי שנובעת בין היתר מהקרבה הלשונית בין עברית לערבית ומזו התרבותית בין יהודים לערבים.⁶⁶ תפיסה זו הדגישה את ההיסטוריה של יהודי המזרח וספרד כחלק מהמרחב המזרח-תיכוני, ובשיח שעוררה דגל ציון תוארו יהודי ספרד והמזרח כבני הארץ הנטועים בהיסטוריה של המקום וכבני המזרח שהיו משולבים במרחב המזרח-תיכוני. כן הושם בשיח ספרדי-מזרחי זה דגש על פועלן של דמויות היסטוריות, כגון יהודה הלוי, הרמב"ם, הרמב"ן, דון יוסף הנשיא, משה מונטיפיורי והרב יהודה אלקלעי.⁶⁷ כחלק מהניסיון להדגשת הנרטיב הציוני הספרדי-מזרחי קראו מדריכי דגל ציון להתאמת תוכני ההרצאות במועדוניה לצורכי הנוער הספרדי, במובן זה שיש 'להרחיב את הדבור על העליות וההעפלות הראשונות, שקדמו לעליות הנקראות "ראשונה" "שניה" וכו' כפי שמקובל לכנותן כיום בחוגים המתעלמים מכל מה שיצר ופעל החלק "הספרדי" של האומה במשך הדורות'.⁶⁸

Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine, Brandeis University Press and University Press of New England, Waltham, MA 2016

63 אריה תורג'מן, 'דרכנו', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - המועצה העליונה לקראת ישיבתה השניה, עמ' 2.

64 עוד בנושא זה ראו: בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 119-161.

65 בנושא זה ראו: Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*.

66 בצלאל, נולדתם ציונים, עמ' 2; עמוס נוי, עדים או מומחים: יהודים משכילים בני ירושלים והמזרח בתחילת המאה ה-20, רסלינג, תל אביב 2017, עמ' 12.

67 איתמר בן אב"י, 'הצואה', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 8.

68 משה כ', 'הכנת מדריכים כיצד', במערכה: דבר מרכז דגל-ציון בארץ-ישראל (מאי 1943), עמ' 13.

שיח זה נועד ליצור רגש של גאווה והרגשת כבוד בקרב חברי דגל ציון, ובה בעת הוא ביקש להדוף טענות שהעלו חוגים שונים ביישוב בדבר חוסר הזהותם של יהודי ספרד והמזרח עם התנועה הציונית וכדבר היותה של דגל ציון תנועה שמקדמת גישות בדלניות ועדתיות אשר מנוגדות לעקרונות הציונות.

ציון הנהלת דגל ציון להדגיש את היותה ממשיכת מסורת יהודית ספרדית מזרחית בא לידי ביטוי גם בפרשנות שניתנה בפעילותה לספורט הימי. השילוב בין ספורט ללאומיות ובין התחייה הגופנית לתחייה תרבותית ולאומית ניכר גם ביחס שהפגינה דגל ציון לימאות.⁶⁹ ענף הספורט הימי בדגל ציון תואר כהמשכה של מורשת יהודית ספרדית של יורדי ים, שראשיתה ביורדי הים בראשית העת החדשה בקרב יהודי פורטוגל, ספרד ואיטליה, והמשכה בספנים היהודים שבנמל סלונקי.⁷⁰ בין אלה שעמדו על הקשר בין מורשת יורדי הים של יהודי סלונקי לדגל ציון היו עמנואל טובים, יושב ראש אגודת יורדי הים זבולון, שהכשירה את חברי המחלקה הימית של דגל ציון ויקיר בכר, סגן נשיא הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב. טובים ובכר תיארו את דגל ציון כמכשיר להשלטת הימאות העברית בים התיכון וכתזכורת להיותם של יהודי ספרד חלוצי כיבוש הים התיכון.⁷¹ נתנאל מטלון הציג נקודת מבט נוספת, כלכלית ומקצועית, בראייתו את חניכי דגל ציון משתלבים בסיום הכשרתם בציי הסוחר העברי.⁷²

היבט אחר בפעילות דגל ציון, שביטא את הגישה הציונית הספרדית-המזרחית שהיא דגלה בה, הוא ניסיונה להרחיב את פעילותה בתפוצות הגולה המזרחית. במלחמת העולם השנייה נקלעה דגל ציון למשבר ארגוני; זה נבע מקשיים תקציביים ומגיוס מדריכים לשורות הצבא הבריטי. אף על פי כן עודדה דגל ציון את חבריה לתרום למגבית ההתגייסות של היישוב ולהתנדב לשירות בצבא הבריטי. בה בעת גברה בה העמדה שדגלה בהרחבת פעילותה בקרב התפוצות היהודיות הספרדיות והמזרחיות. בשאיפה זו באה לידי ביטוי קיומה של עמדה שהציבה את ארץ ישראל כחלק ממרחב מזרח-תיכוני חוצה גבולות, שהתקיימו בו קשרי ערבות וסולידריות יהודית. לפי גישה זו, קיים משה שלוש קשרים עם סניפי תנועת מכבי בסוריה ובלבנון. באירועיה הפומביים של דגל ציון נכחה לא אחת נציגות של הקהילות היהודיות מארצות המזרח התיכון והבלקן, ומרכז דגל ציון הקפיד לציין כי הוא מקיים קשרים עם ארגוני נוער יהודיים בבולגריה, ביוון ובטורקיה.⁷³ הנהגת דגל ציון ריכזה את עיקר מאמציה בחיזוק הקשר עם נוער התפוצות בניסיונה להשיג רישיונות

69 על אגודות הספורט הימי שפעלו בשנות השלושים בתל אביב ראו: קובי כהן-הטב, **המהפכה הימית: אחיזה היישוב היהודי בים ובחופי ארץ-ישראל 1917-1948**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2019, עמ' 208.

70 מדברי יקיר בכר, 'לדגל ציון - ברכה', המיפקד הכללי הראשון של דגל ציון (תרצ"ט), עמ' 7.

71 עמנואל טובים, 'ותיקים במסורת הים', שם, עמ' 6.

72 נתנאל מטלון, 'הימאות צורך השעה', דגל ציון: הסתדרות היהודים הספרדים, תל-אביב - לקראת המועצה העליונה השניה, עמ' 10.

73 [מחבר לא ידוע], 'הנוער הספרדי תובע את חלקו בעלייה', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

עלייה ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית עבור נוער ארצות המזרח והבלקן וצירופו למפעל עליית הנוער; בדרישתה להשתתפותה בארגון העלייה באמצעות שליחים שיפעלו מטעמה בקהילות התפוצה המזרחית והספרדית; ובשאיפתה להקמת יישובים חקלאיים כחלק מהכשרה חלוצית שיועדה לנוער הספרדי והמזרחי.⁷⁴ החשיבות שיוחסה בהנהגת דגל ציון לחיזוק הקשרים עם הגולה המזרחית התעוררה גם על רקע המפגש במלחמת העולם השנייה בין מתנדבי היישוב ליהדות המזרח. במפגש זה השתתפו גם חברי דגל ציון, וברשמיים ובמכתביהם הובעו דאגה לעתידה של יהדות המזרח וחשש למצבה הפיזי עקב המלחמה בעקבות התגברות רגשות אנטי־קולוניאליים ואנטי־ציוניים בארצות ערב.⁷⁵ כחלק ממאמצייה של הנהגת דגל ציון לקבלת הכרה ותקציבים מהמוסדות הלאומיים ולשילובם של מדריכיה ושליחיה במנגנוני הנוער המאורגן של היישוב, היא פעלה לצירופה למרכז הנוער הארץ־ישראלי שפעל ליד ההנהלה הציונית.⁷⁶ הנהלת דגל ציון קיוותה להשתלב כך במחנות הנוער שערך המרכז ובכינוסי הנוער ובסמינרים שארגן המרכז ולהתנסות בהכשרת מדריכים, אולם דחיית דרישתה של דגל ציון לקבלת ייצוג בוועד הפועל ובמוכירות של מרכז הנוער וכישלון מאמצי הנהלתה להשגת תמיכה תקציבית הביאו לפרישת נציגיה ממרכז הנוער.⁷⁷ במאוס 1940 דן אריה תורג'מן עם הנהלת הוועד המשותף לענייני הנוער שליד ההנהלה הציונית ועם מרכז הנוער הארץ־ישראלי במהות הקשרים שבין המוסדות הלאומיים ובין דגל ציון. בעקבות מגעים אלה שבה דגל ציון למועצת מרכז הנוער הארץ־ישראלי והוכרו על צירופה ל'משפחת הנוער המאורגן בא"י'.⁷⁸ החשיבות שיוחסה בקרב הנהגה הספרדית והמזרחית בכלל ובדגל ציון בפרט להשתתפותם של יהודי ספרד והמזרח במאמץ המלחמתי ולשילובם במנגנונים שהקים היישוב לעידוד העלייה מארצות המזרח באה לידי ביטוי בכינוס ארצי של הנוער הספרדי שהתקיים בינואר 1943. בארגון הכינוס היה מעורב ועד העדה הספרדית בתל אביב, שהחל לפעול בקיץ 1942. בהנהגתו של השופט יליד טבריה בכור שלום שטרית העניק הוועד החדש תקציב חודשי זעום לצורכי דגל ציון וכן הוכנה מטעמו תכנית לארגון הפעולה התרבותית והלאומית בקרב הנוער המזרחי.⁷⁹ בכינוס זה הוחלט על הקמת המרכז הארצי של

74 ממרכז דגל ציון למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, 14.3.1940, אצ"מ, S6/1451.

75 [מחבר לא ידוע], 'חיילינו כותבים: בגלויות אפריקה', במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ־ישראל (מאי 1943), עמ' 17; [מחבר לא ידוע], "'קריאה להצלה מטריפולי": מתוך מכתבו של חייל עברי', שם, עמ' 19.

76 על לשכת הנוער של מחלקת החינוך שפעלה בשנות השלושים בראשות יוסף מיוחס, מרכז הנוער ומחלקת הנוער שבהסתדרות הציונית ראו: רשף ודרור, החינוך העברי בימי הבית הלאומי: 1919-1948, עמ' 131-135.

77 מהנהלת תנועת דגל ציון למרכז הנוער הארץ־ישראלי, 9.1.1940, אצ"מ, KH4/4189.

78 [מחבר לא ידוע], 'התשוב דגל ציון למרכז הנוער הארצי־ישראלי?', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ־ישראל (אפריל 1940).

79 במכור שטרית, יושב ראש ועד העדה הספרדית בתל אביב, להנהלת ההסתדרות הציונית, 30.7.1943, אצ"מ, S25/22170; פרוטוקול ישיבת ועד העדה הספרדית בתל אביב בהשתתפות אליהו ששון, 5.5.1943, שם.

ארגוני הנוער הספרדי בארץ ישראל, כגוף שנועד לתאם את הפעילות הציבורית והלאומית בקרב הנוער הספרדי.⁸⁰ בכינוס נקרא גם הנוער הספרדי להגביר את קצב התגייסותו לצבא הבריטי והועלתה תביעה לשיתוף נציגות של הציבור הספרדי בוועדת ההצלה של היישוב. בהחלטות הכינוס נקרא גם המרכז הארצי לעבד תכנית סמינרים להכשרת שליחים, שנועדו לפעול בקהילות התפוצות במזרח, ומדריכים שיעודם היה פעילות בשכונות המזרחים המקומיות. כך הלך וגבר שיתוף פעולה בין המרכז הארצי ודגל ציון ובין מחלקת הנוער של ההסתדרות הציונית.⁸¹ בסוף שנת 1943 הסתיים אפוא קורס להכשרתם של מדריכי דגל ציון ונחנך מועדון התנועה החדש ברחוב לוינסקי שבדרום תל אביב. מדריכי דגל ציון גם השתתפו בסמינר מדריכים שארגנה קרן קיימת לישראל, ובסמינר לידיעת הארץ שנפתח בבית הנוער על שם פנחס רוטנברג בחיפה. לפיכך היו המדריכים ומועדוני התנועה למוקד פעילותה של דגל ציון, ודיון ער על אודות הדרכים לפתרון בעיית הנוער בכלל והנוער העזוב בפרט היה עניין שבשגרה.⁸²

לבעיית הנוער: בין 'עוני נפשי' ל'עוני גופני'

מהקמתה של דגל ציון הוגדרה בה המטרה של 'ארגון הנוער העזוב בפרברי העיר המזוהה ללא ארגון וחינוך כדי להפיח בו הכרה לאומית, ולשתפו במפעל הבניין הממלכתי'.⁸³ מלבד המשקל הרב שניתן לסיקור תופעת הנוער העזוב בביטאונים דגל ציון והסתדרות העובדים הספרדים וכן בהד המזרח, אגב הבאת רשמים מחייהם היום-יומיים העגומים של ילדי הרחוב, התרכזה פעילות דגל ציון במועדוני התנועה.⁸⁴ בשנת 1940 הכריזה דגל ציון על גיוס תרומות מהציבור לקרן ציון, שנועדה לשמש לצורכי תפעול מועדוניה. בפנייה לציבור צוין: 'תנועת "דגל ציון" הצליחה אמנם לחדור לסמטאות האפלות של השכונות המרוחקות ביותר שבערינו והצילה מזרועות הרחוב ילדים וילדות. אולם הטיפול בהם דורש אמצעים כספיים לא קטנים'.⁸⁵ גם בפניותיה של דגל ציון לקבלת תמיכה מהסוכנות היהודית, מהוועד הלאומי, מעיריית תל אביב ומקרן היסוד הודגש כי בין יעדיה הלאומיים היה מציאת פתרון לבעיית הנוער העזוב. במועדון דגל ציון, הסבירה הנהלת דגל ציון, טמון סיכוי להצלתם של

80 כינוס הנוער הספרדי מחליט על הקמת מרכז ארצי לארגוני הנוער הספרדי בארץ, הד המזרח, 29.1.1943.

81 [מחבר לא ידוע], 'משלחת למחלקת הנוער של ההנהלה הציונית', שם, 26.2.1943.

82 [מחבר לא ידוע], 'דוח מעשי ינואר-יולי 1944', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 1 (ספטמבר 1944), עמ' 24-27.

83 מנחם ידיד, 'מה היה בסופה של תנועת דגל ציון?', המשקיף, 23.6.1947.

84 ראו למשל: בן-ציון כהן, 'רשימות מילדי הרחוב', קולנו - בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 22-23.

85 [מחבר לא ידוע], 'תרמו ל"קרן ציון"', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

הילדים העוזבים מהתנוונות מוסרית ולשינוי הרגשתם שהם 'כפסולת של הצבור, כנחותי דרגה הזקוקים לטיפול מיוחד, אלא כחברים שוים בין שוים'.⁸⁶ לא כאן המקום להרחיב על ממדיה ועל היקפה של תופעת הנוער העזוב, על מקורותיה ועל דרכי הטיפול בה. נושא זה נדון במחקר, למשל בידי תמי רזי, שבחנה בין היתר את הגורמים הממסדיים השונים שטיפלו בנוער העזוב. במאמר זה אני מבקש להתמקד יותר באופן תפיסת המנהיגות הספרדית-המזרחית בדגל ציון את מאפייניה של בעיית הנוער כחלק מהשאלה הספרדית.⁸⁷ רובה של מנהיגות דגל ציון שללה את הטענה כי מקורה של תופעת הנוער העזוב בנטייה טבעית בקרב המשפחות המזרחיות להוציא את ילדיהן לעבודה בגיל צעיר; או את הרעיון שלפיו תופעת הנוער העזוב מקורה ברקע התרבותי של הקהילות היהודיות בארצות ערב. כן נשללו לרוב ההסברים בדבר חוסר הערכה, שהיה קיים כביכול בקרב משפחות יהודי המזרח בדבר חשיבות חינוך והשכלה; או בתיאור האבות כעצלנים שהעדיפו לשלוח את ילדיהם לעבודה במקום ללימודים. הנהגת יהודי ספרד והמזרח, ובכלל זה מנהיגות דגל ציון, תיארה מערכת אחרת של סיבות וגורמים להיווצרותה של תופעת הנוער העזוב. מלבד מצבן הכלכלי הקשה של המשפחות מרובות הילדים, ששללו את יכולתן לשלוח את ילדיהם לבתי ספר, היו גורמים אחרים שעיצבו את תופעת הנוער העזוב, ובהם הרחקתם של תלמידים ממערכת החינוך העברית, מסיבות רפואיות או ממחסור במקומות בכיתות, וסגירת תלמודי תורה מחמת תנאי תברואה לא ראויים ולא הולמים.⁸⁸ מלבד הצעות ייעול שהעלו ועדי העדה הספרדית, כגון הנהגת חינוך חנם בבתי הספר והקמת כיתות חדשות, הציגה דגל ציון את מאבקה בתופעת הנוער העזוב, אשר נאלץ לעבוד למחייתו ונעדר כל מסגרת ארגונית לאומית, חברתית ותרבותית אחרת. בתכנית שהציעה דגל ציון נודעה חשיבות מרכזית לפעילות סביב המועדון ולקשר בין המדריכים לחניכים.

לקראת סיום המלחמה הגבירה דגל ציון את פעילותה בסניפיה השונים. מועדוני התנועה ומדריכיה היו המרכז שעליו התבססה פעילותה של דגל ציון. במועדונים נערכו המפגשים בין החניכים למדריכים, בין השכונות השונות שמהן הגיעו חניכי התנועה, בין הקהילות השונות שהרכיבו את הציבור הספרדי והמזרחי ובין הנוער העובד לנוער הלומד. חשיבותם של המועדונים הייתה גדולה משום שהם היו מכשיר מרכזי לגיבוש חברתי ולאומי ואמצעי שנועד לתרום לפתרונה של בעיית הנוער העזוב. התכנים שהועברו במועדון, אשר פעל

86 אליעזר מטלון, 'מגרש למועדון דגל ציון', במערכה (מאי 1943), עמ' 10.

87 על ההיבט החינוכי של אופן בקשת הספרדים לפתור בעיה זו ראו: שלמה אלבוך, הזדהות, הסתגלות והסתהיגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, הספרייה הציונית, ירושלים 2002, עמ' 142-145.

88 'תזכיר העדה הספרדית בירושלים לועדת מק'נייר לחקר החינוך העברי בנושא הילדים מחוסרי בתי-ספר בירושלים', העולם הספרדי, 12.4.1946, עמ' 23. עוד בנושא זה ראו: אלעד פלד, 'ילדים מקופחי חינוך מבני עדות המזרח ומדיניות חינוכם בתקופת היישוב', עיונים בחינוך, 34 (1982), עמ' 121-123, 134.

במרחב ציבורי ספרדי-מזרחי שהיה לעתים גם חלק ממרחב יהודי-ערבי משותף, המפגשים החברתיים שהתקיימו בו וחשיבותם הייתה מעמדית ולאומית כאחת והשיח שהתנהל בין חברי התנועה למדריכים בה ולהנהלתה, כל אלה חשפו את אופן תפיסתה של דגל ציון את הגורמים למצבו השולי של הנוער המזרחי כחלק מקיומה של השאלה הספרדית ואת הדרכים הרצויות לפתרון.

בין הגורמים המטפלים בנוער העוזב ניכרה פעילותם של ארגוני נשים שהקימו מועדונים להכשרה מקצועית ולטיפול בילדים. אחד הדגמים שהוצגו לפתרון תופעת הנוער העוזב הוצע בידי חנה טהון.⁸⁹ טהון – בהסתמך על ניסיונה כעובדת סוציאלית ועל פעילותה בארגוני נשים – יזמה בשנת 1936 את הקמתם של מרכזים להכשרה מקצועית לנשים, לטיפת חלב וללימוד הלשון העברית בשכונות שמעון הצדיק ונחלת אחים בירושלים. טהון הציעה את הקמתם של מרכזי חינוך וסיוע עממי בשכונות הפרולטריון היהודי המזרחי, כהגדרתה, על בסיס פועלם של מחנכים ומתנדבים בשכונות העוני והמהגרים בארצות הברית ובאנגליה של חברי תנועת ההתיישבות (Settlement Movement) וכמו בתי התיישבות (Settlement Houses).⁹⁰ עמדתה של דגל ציון בקשר לפעילות בשכונות ובדבר צביון המועדונים הייתה שונה; תנועת הנוער הספרדית ראתה את ייעודה בפעולה שצמחה מתוך הקהילה. מדריכי דגל ציון, ובהם מנחם ידיד, אברהם מורחיים, יוסף עמרני, אברהם עבוד ויוסף גוזלן, צמחו מתוך החברה הספרדית והמזרחית, ולפיכך ביטאו את החשיבות שייחסה דגל ציון לארגונו של הציבור הספרדי מבפנים ומתוך הקהילה. גישה זו הוצגה גם בביקורת שמתחו דגל ציון, הסתדרות העובדים הספרדים וועדי העדה של הספרדים על עובדי המחלקות לעבודה סוציאלית, שתוארו כמי שאינם מבינים לא לרוחם ולא למצוקתם של הנצרכים. דרישתם הייתה למנות עובדים מקרב בני עדות המזרח, שיוכלו להבין את שפתם של הפונים לעזרה סוציאלית מקרב דלת העם.⁹¹

על זהותם של חברי דגל ציון ועל חלקו של הנוער העובד והנוער העוזב בהם אנו למדים בעיקר מעדויות מדריכי דגל ציון, שהועלו בין היתר בדפי ביטאון תנועת דגל ציון

89 Yafa Berlowits, 'Hannah Helena Thon (1886-1952)', in: Paula E. Hyman and Dalia Ofer (eds.), *Jewish Women, a Comprehensive Historical Encyclopedia*, Jerusalem, 2006. online addition: <http://jwa.org/encyclopedia/article/thon-hannah-helena> ב-30.6.2020. ראו גם: איתמר רדאי, 'יוצאי ארצות האסלאם – דימויים ותפיסות בחברה היישובית: המקרה של חנה הלנה טהון', *עיונים*, 32 (2019), עמ' 216-244. וראו גם: חנה הלנה טהון, *העדות בישראל: פרקים בקורותיהן והבלי האחוזתן בארץ-ישראל*, ראובן מס, ירושלים 1957.

90 חנה טהון, 'חנך הנוער בעדות המזרח', בתוך: יהושע רדלר-פרידמן ויעקב פטרוזייל (עורכים), *נגד הטרור: מאמרים, רשימות, נאומים, גלויידעת*, דפוס ליגא, ירושלים ורמת גן 1939, עמ' 46-49. לקריאה נוספת על בתי ההתיישבות בארצות הברית ראו: Domenica Barbuto, *American Settlement Houses and Progressive Social Reform*, Oryx Press, Phoenix 1999.

91 מדברי אברהם כלפון בישיבת ועד העדה הספרדית בחיפה, 9.9.1937, ארכיון העדה הספרדית שבארכיון עיריית חיפה.

בסניף תל אביב. בעיניהם, 'תנועת דגל ציון חרטה לה על דגלה מטרה חשובה וקדושה: לארגן את הנוער הספרדי הבלתי מאורגן, ולהפיח בו הכרה לאומית. כי הכרה זו היא האחת, שבכוחה להבטיח את עתיד מולדתנו ועמנו. לדאבון לב ישנם עוד בתוכנו אלפים רבים של בני הנוער, רובם מעדות המזרח, המזונוחים ללא חנוך וללא ארגון, רחוקים מכל פעולה לאומית – מחוץ למחנה'.⁹² בתיאורי המדריכים עלה לא אחת הרקע הכלכלי הקשה של המשפחות המזרחיות ולבושם הדל של החניכים, שהגיעו בבגדים מרופטים וקרועים לפעילות התנועה. כמה מבני נוער אלה אף השתמשו במדי דגל ציון, שסופקו להם כבגדים חגיגיים לאירועי חג ושבת. כך תיארו לרוב את בני הנוער האלה: 'ילדים ונערים יחפים, בלואים, פרוצים, רעבים. אין להם דואג ואף לא מרסן. ידם בכל ויד כל במ'.⁹³ דוגמה לכך היא תיאורו של אחד ממדריכי דגל ציון את מפגשו הראשון עם חניכי התנועה: 'הם באו מלוכלכים ופרועי ראש ובכותנות קרועות, מכנסיים מטולאות ומלאות חורים ויחפים. זה היה מראה מזעזע, אולם כעבור זמן פניהם של אלה קבלו צורה אחרת לגמרי, צורה ככל הילדים האחרים [...] לחברים אלה קשה מאד להפרד מהמועדון אחרי הפעולה ולחזור לחיים הקשים והמרים של ביתם'.⁹⁴ מועדוני דגל ציון תוארו אפוא כספקי 'מוזן רוחני להמוני בני הנוער הספרדי העזובים לנפשם ללא חנוך, הדרכה וארגון'.⁹⁵ מקומות שיכול הנוער לשמוע בהם הרצאות, לפגוש חברים, לקרוא בספר או לעיין בעיתון.

במועדוני דגל ציון לא התקיים לרוב המרכיב של המפגש הביין-עדתי והתלתי בין המדריך לחניך. יתרה מזאת, מדריכי דגל ציון תיארו את מערכת יחסיהם עם חניכיהם כיחסים שמתנהלים כבתוך המשפחה המזרחית. מכאן גם נבעו קשיים שבעיני מדריכי דגל ציון היו ייחודיים לתנועה. שלא כטענה כי ההורים הפקירו את ילדיהם שהסתובבו מזונוחים בסמטאות השכונות, מדריכי דגל ציון הסבירו כי להצטרפות בני הנוער לדגל ציון נדרשה הסכמת הוריהם. הנערים תוארו כמי שאינם משתתפים בפעולות שאינן לרצון ההורים, בייחוד כאשר דובר ביציאה למחנה חינוכי או למסע של כמה ימים.⁹⁶ את הקשר שנוצר עם ההורים תיארו המדריכים כחלק מהקרבה למען מילוי שליחותם הציונית וכמאמץ שביצעו בשם הרעיון הלאומי לחיזוק התודעה הציונית בקרב ההורים.⁹⁷ הבית והמשפחה תוארו כמי שהשפיעו על חינוך הנוער הספרדי והנוער המזרחי לא על ברכי הציונות ועל בחירתו

92 [מחבר לא ידוע], 'מכשולים בדרך', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944), עמ' 11.

93 שם.

94 מהמדריך יצחק נ', שם, 1 (ספטמבר 1944), עמ' 8.

95 [מחבר לא ידוע], 'תרמו ל'קרן ציון'', ידיעות מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (אפריל 1940).

96 'מחנה העבודה בניר חיים', בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944). על החשיבות שיוחסה למחנות הנוער ראו למשל: יוסף מיוחס, מחנות נוער: ספר עזר למורים, למדריכי נוער ולצופים, לשכת הנוער של מחלקת החנוך של הועד הלאומי, ירושלים 1941.

97 [מחבר לא ידוע], 'המאמץ החלוצי בהדרכת דורנו הצעיר: מרשימותיו של מדריך', במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (מאי 1943), עמ' 22.

להתרחק מתנועות נוער מאחר שאלה התבססו על זרמים אידאולוגיים שדגלו בשינוי ערכים וב'קידוש מלחמה ברחוב הישן'.⁹⁸ על משמעות הגבול בין יישוב ישן ליישוב חדש שגילמה בתוכה החברות בדגל ציון ועל השפעות הבית המזרחי על חניכי התנועה עמד גם נתנאל מטלון. לדעתו, לנוער הספרדי ולבני עדות המזרח 'יש לעת עתה מנטאליות קיבוצית מיוחדת ותפיסת עולם שונה מזו של בני עדות האשכנזים השונות'. הנער האשכנזי ידע להחליט בעצמו וביחס להוריו, ואילו הנער הספרדי ובני עדות המזרח 'מהשכבות העממיות, המושרשות במסורת, עדיין לא הגיע ל"עצמאות" נפסדת זו'.⁹⁹

נקודת המבט של המדריכים שיקפה מרכיב נוסף בזהות חניכי דגל ציון, והוא הנערים העולים. תפקיד תנועות הנוער בתהליך קליטת המהגר ושילובו בחברה היישובית והיחס בין בית המשפחה ובית הספר ובין תנועת הנוער כחלק מעיצוב עולמו התרבותי, החברתי והלאומי של המהגר באו לידי ביטוי גם בדגל ציון. את החשיבות שנודעה לדגל ציון בגיבוש הזהות הלאומית ובתהליך קליטת הנערים המהגרים מארצות ערב הסבירו המדריכים בכך שהנוער המזרחי שעלה בשנות הארבעים היה חסר כל ידע על אודות הציונות 'כי מימיהם לא שמעו ולא הכירו את המושגים "ציונות", "חלוציות", וכדומה'.¹⁰⁰ יתרה מזאת, נוער זה תואר בידי המדריכים כמי שנמשך לפעילות מתחרה במועדוני המפלגה הקומוניסטית, אשר בפנייתה לפרולטריון המזרחי הדגישה מסרים בדבר קיומה של סולידריות מעמדית יהודית-ערבית ובדבר קיומה של אפליה על בסיס עדתי.¹⁰¹ תנועת הפועלים הייתה עוד גורם מרכזי שביקש להגביר בשנות הארבעים את השפעתו בקרב יהודי ספרד והמזרח בכלל ובקרב הנוער בפרט. לא כאן המקום להרחיב על פעילות הסתדרות העובדים הכללית בקרב הנוער הספרדי והמזרחי, אך יש לציין כי פעילות זו רוכזה במחצית השנייה של שנות הארבעים במחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן. המחלקה שאפה ליצור מסלול שהוביל מהתארגנות בתנועת הנוער העובד לחברות בהסתדרות העובדים הכללית, ובכך התחרתה במסלול ההכשרה שיצר החיבור בין דגל ציון להסתדרות העובדים הספרדים. על רקע המאבק החריף שניהלה ההסתדרות נגד הסתדרות העובדים הספרדים נמתחה גם ביקורת על דגל ציון. זו הוצגה בין היתר כתנועה שעוסקת בפעילות ספורט ובעריכת נשפים וכתנועה שמתפחת בקרב חבריה רגש נחיתות ופטריוטיזם עדתי מסוכן ומזויף.¹⁰² השיח הספרדי והמזרחי שהתנהל בדגל ציון על אודות מקורותיה של השאלה הספרדית נגע גם לשאלת דרכי הפעולה הרצויה לפתרונה של בעיית הנוער העוזב. ביקורת נמתחה לא אחת בקרב חברי דגל ציון לא רק על שההנהגה הספרדית לא ייחדה מאמץ מיוחד לעזרה

98 אברהם עדס, 'לארגונו של הנוער הספרדי בארץ', הד המזרח, 26.3.1943.

99 נתנאל מטלון, 'הדרכה והגשמה בנוער הספרדי', במערכה: דבר מרכז דגל ציון בארץ-ישראל (מא' 1943), עמ' 5.

100 'המאמץ החלוצי בהדרכת דורנו הצעיר: מרשימותיו של מדריך', שם, עמ' 22.

101 תמר גוז'נסקי, קומוניסטים מזרחים: המערכה נגד אפליה עדתית ולמען הזכות לדיור, פרדס, חיפה 2018, עמ' 19-30.

102 שלמה טבעוני, 'דרך הקוצים של נוער עדות המזרח', אחים, ב (אפריל 1945), עמ' 50.

בארגון הנוער אלא גם על שדגל ציון נכשלה ב'חיסול העוני הנפשי בין נוער עדות המזרח'. לפי הביקורת הזאת, פעילות התנועה התמקדה בספורט, ולא בענייני רוח ותרבות. מדריכי התנועה הוצגו בה כנעדרי הכשרה בחינוך וכחסרי יכולת להנחלת תכנים תרבותיים.¹⁰³ לעומת זאת, יעקב גרומן, שהיה חבר מערכת הד המזרח ופעיל בתנועת הצופים, סבר כי בעיית נוער עדות המזרח נבעה לא מ'עוני נפשי', שמציין מצב תרבותי, אלא מ'עוני גופני'. עמדה זו הדגישה את חשיבות שינוי המצב הסוציאלי והכלכלי ולא הייתה ייחודית לפעילי דגל ציון; היא רווחה גם בקרב פעילי תנועת הנוער העובד. עם זאת, פעילי תנועת הנוער העובד שללו את הפתרון העדתי שהציגה דגל ציון. על פי תפיסתו של גרומן, בעיית העוני הגופני עמדה גם בבסיס העוני הנפשי, ולכן הוא סבר כי על דגל ציון היה לפעול בתחום העזרה הסוציאלית, ולא רק בהשקעה בפעילות חינוכית או ספורטיבית. את הכישלון במצבו של הנוער הספרדי והמזרחי תלה גרומן בעסקנים הספרדים, שלא הקצו לכך מאמץ ארגוני מתאים, וביישוב המאורגן, המוסיף 'עדיין להסיח את דעתו ממה שקוראים אצלנו "קצוי הכרך"'.¹⁰⁴

לאחר הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית קיוותה דגל ציון להמשיך את מאמציה בחיזוק פעילות התנועה והרחבתה. כחלק ממאמצים אלה נערך ביוני 1945 בצור משה, המושב הספרדי שהקימו בשרון יוצאי יוון ובולגריה, כינוס של מדריכי דגל ציון, ובכלל זה אלו שהתפצלו מהתנועה בחיפה.¹⁰⁵ בכינוס ובמפגשי מדריכים שהתקיימו בסניפים נדונו דרכי הפעולה של דגל ציון ועלתה שאלת זהותה העדתית ועמדתה האידיאולוגית. בקרב המדריכים הובעה עמדה שתבעה את זניחת ההתארגנות העדתית ואת הסבת דגל ציון לארגון נוער כללי.¹⁰⁶ בדיון זה נטען בין היתר כי הגישה הלא מפלגתית והא-פוליטית שהתגאתה בה הנהגת דגל ציון הייתה בעוכריה של התנועה. בכינוס במושב צור משה גם ניתן ביטוי לקיומה של זהות מזרחית עקב התנגדות של מקצת המדריכים להכללת המונח 'ספרדי' בשמה של התנועה.¹⁰⁷ התנגדות זו גם ביטאה ביקורת הולכת וגוברת בקרב המדריכים, שנמתחה על יחסם האדיש של ועדי העדה של הספרדים לתנועה ועל מידת סיועם לדגל ציון.¹⁰⁸ בסיום הכינוס הוחלט על איחוד כל הארגונים בשם 'תנועת דגל ציון בארץ ישראל'.¹⁰⁹ כינוס המדריכים במושב צור משה ציין את המעבר שהתחולל בדגל ציון מפעילות בחסות ועד העדה הספרדית בתל אביב להנהגה חדשה, שהורכבה מתוך מדריכי הנוער וצמחה

103 י' סופר, 'לשאלת הנוער שלנו', הד המזרח, 31.7.1942.

104 יעקב גרומן, 'הנסיונות לארגון הנוער של עדות המזרח', שם, 11.9.1942.

105 **בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב**, 4-5 (אוקטובר 1945).

106 גיליון בטאון תנועת דגל ציון בתל אביב מאוקטובר 1945 יוחד כמעט כולו לכנס בצור משה. ראו גם: יעקב קלדרון, 'ספרדיות וישוביות', הד המזרח, 21.12.1945.

107 [מחבר לא ידוע], 'כינוס ארצי של מדריכי הנוער הספרדי', דרכנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בארץ-ישראל, 20.7.1945, עמ' 5.

108 ראו למשל את דברי המדריך אברהם, בטאון תנועת דגל ציון בארץ-ישראל סניף תל-אביב, 2 (דצמבר 1944), עמ' 8-11.

109 החלטות כינוס מדריכי הנוער בצור משה, 23.6.1945, ארכיון עיריית תל אביב, ב' 7/5.

משורות התנועה ובקרב הדור הצעיר המזרחי והספרדי. למרות זאת, גם ההנהגה החדשה התקשתה להתמודד עם קשיי התקציב והתשתית הרעועה של מועדוניה.¹¹⁰ לדבריהם של מדריכי דגל ציון, את חוסר היכולת לחולל שינוי במצב הנוער הספרדי ולהקיף את מרבית הנוער הספרדי ובני עדות המזרח, אפשר לתלות בהתעלמות מתמשכת מצד המוסדות הלאומיים מצרכיה ומחשיבותה של דגל ציון, מעמדות אינטרסנטיות של מפלגות היישוב שביקשו לנצל את הנוער לצורכיהם הפוליטיים, וגם בכישלונה של הנהגת העדה הספרדית. הדור הצעיר, שהנהיג את דגל ציון משנת 1945, הטיל את האשמה במצבה של דגל ציון גם על הדור שהנהיג את העדה הספרדית. במאבק בין־דורי זה תוארו העסקנים הספרדים שבועדי העדה השונים ככאלה שביקשו לשמור את מוקדי כוחם מול הצעירים, ובכך נמנעו מלהביע עמדות בנוגע לשאלות שהעסיקו את היישוב ואת התנועה הציונית.¹¹¹

המתח הבין־דורי והבין־עדתי פרץ בשנת 1947 על רקע כישלונה של דגל ציון לגייס תרומות מהציבור לבניית מועדון במגרש שהקצתה עבורה עיריית תל אביב. כצעד מחאה הכריזה הוועדה שניהלה את דגל ציון במאי 1947 על סגירת מועדון התנועה בתל אביב ועל הפסקת פעילותה. מנחם ידיד, חבר הוועדה המנהלת של דגל ציון, שהיה גם חבר בית"ר ואצ"ל,¹¹² הטיל את האשמה בהפסקת פעילותה של דגל ציון על המוסדות הלאומיים ובכישלון ההנהגה הספרדית: 'עתה נשאלת השאלה איה המוסדות המתריעים תמיד על חוסר חינוכו של הדור הצעיר הספרדי? איה ראשי העדה הספרדית המתיימרים להופיע כדואגים לענייני העדה ושלומה, ומה בדבר הכרזותיהם על נוער עוזב מחוסר חינוך וכדומה? הימצא גואל שיקח את היוזמה לאפשר את חידוש פעילותה של דגל ציון שתפקידה כה חיוני בהצלת הנוער המתגורר בפרברי העיר ובשכונות העוני?'¹¹³

סיכום

דגל ציון החלה את דרכה בשלהי המרד הערבי, כאגודת נוער עדתית ומקומית שלא רק קידמה פעילות ספורטיבית אלא גם ביקשה לפעול בתחומים לאומיים, חינוכיים ותרבותיים. היא התמודדה מראשיתה עם המתחים שהיו קיימים בדפוסי ההתארגנות הספרדית והמזרחית בתקופת המנדט בין המרכיב העדתי למרכיב הלאומי, בין ההתארגנות המקומית להתארגנות הארצית, בין המרכיב הספרדי לזה המזרחי ובין מגמת התבדלות להשתלבות ביישוב המאורגן. על רקע ניסיונה של דגל ציון להתרחב לכדי תנועת נוער ארצית בעלת מרכיבים אידאולוגיים, ולמרות שאיפתה להשתלב בתנועות הנוער הציוניות

110 בטאון תנועת דגל ציון בארץ־ישראל סניף תל־אביב, 3 (מארס 1945).

111 מדברי המדריך יוסף גוזלן, שם, 4-5 (אוקטובר 1945).

112 עדות מנחם ידיד, ארכיון ז'בוטינסקי, ע"י-16.

113 מנחם ידיד, 'מה היה בסופה של תנועת דגל ציון?', המשקיף, 23.6.1947.

והעבריות כתנועה לא מפלגתית, היא נאלצה להתמודד עם ביקורת שנמתחה על פעילותה וערערה על הלגיטימיות שלה. דגל ציון הדגישה בעמדתה המתגוננת את ייחודה בתור מסגרת שצמחה מתוך הקהילה והייתה אמורה לשנות את מצב הנוער הספרדי והמזרחי בכלל ואת מצבו של הנוער העוזב בפרט.

במרכז פעילותה של דגל ציון עמד אפוא הניסיון לארגן את נוער יהודי ספרד והמזרח, לשלב אותו במפעל הלאומי הציוני ולשנות את מעמדו החברתי. דגל ציון – לפי תפיסת היותה חלק מהפתרון לבעיית הנוער העוזב – הגדירה גם את מקורותיה של השאלה הספרדית. בשיח הספרדי והמזרחי שעוררה דגל ציון את מצבו השולי של הנוער הספרדי והמזרחי עיצבו לא ההתארגנות העדתית וגם לא 'נחשלותו' אלא מדיניות הקצאת המשאבים מצד המוסדות הלאומיים והדרת מנהיגות יהודי ספרד והמזרח מעמדות השפעה וקבלת החלטות. ולא זו בלבד אלא שעל פי השיח שקידמה דגל ציון, המוסדות הלאומיים גם גילו יחס של ניכור וחוסר הבנה בנוגע ליתרון שהיה טמון בשילוב יהודי ספרד והמזרח, כבני הארץ והמזרח הנטועים בהיסטוריה של הארץ והמרחב, לבניין הבית הלאומי. לביקורת על המוסדות הלאומיים נוספה, בייחוד לאחר מלחמת העולם השנייה, גם ביקורת בין־דורית. מדריכי התנועה מתחו ביקורת על ועדי העדה הספרדים, על שלא ידעו לייחד מאמץ ולהקצות אמצעים לתפעול התנועה, ובכך תרמו לסגירת מועדון דגל ציון בתל אביב ואתה – לפירוק התנועה. סגירת המועדון סימלה אפוא את כישלון דרכה של דגל ציון בתור התאגדות שפעלה בתוך הקהילה ובשמה לגיבוש הנוער ולעיצוב זהותו הלאומית.

באוגוסט 1947, עם פירוקה של דגל ציון, כתב אריה תורג'מן: 'הזהרנו את התנועה הציונית וקראנו לה להקדים רפואה למכה. אמרנו שאם תכשל דגל ציון והמוני הנוער שהיא באה לארגן ישארו מופקרים לגורלם – יבוא יום והדבר יתנקם ככולנו. תבענו עזרה לתנועת הנוער שלנו ולא נענינו. ואשר יגרונו מפניו בא. תנועת דגל ציון התפוררה והמוני חבריה התפזרו לכל עבר. והכוח היחידי בישוב שהיה מוכן לעמוד בפרץ ולהציל את המוני הצעירים מעזובה והפקר – שבק חיים'.¹¹⁴ עם הקמת מדינת ישראל, ובימי מלחמת 1948, לא זנח ועד העדה הספרדית בתל אביב את תקוותו לבסס את מעמדו הפוליטי והציבורי במערכת הממשל הישראלית החדשה באמצעות ארגון הנוער הספרדי, ובקיץ 1948 הוקמה המשמרת הספרדית הצעירה, שעם פעיליה נמנה אריה תורג'מן. אולם על רקע השינויים שחוללו המלחמה והקמת המדינה נכשל גם ניסיון זה; ואתו נשכח בכור ההיתוך הישראלי גם פועלה של דגל ציון בקרב נוער יהודי ספרד והמזרח.

114 אריה תורג'מן, מכתבים אל העורך, *הבקר*, 25.8.1947.

